

УДК 821.161.2-31.09:316.62

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2659.2025.38.09>

Лідія КОРОЛЬ, асп.

ORCID ID: 0000-0002-2044-1546

e-mail: l.korol.asp@kubg.edu.ua

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, Україна

"ЗЛО З НИЖНИМИ РУКАМИ Й ЧИСТИМИ ОЧИМА": ПОЕТИКА ЕПАТАЖУ В РОМАНІ ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА "СЕРАФИМА"

Вступ. У період зламу тисячоліть на пострадянському просторі актуалізувалися соматичні питання. Тривала заборона на мистецьке самовираження, контроль інформаційної повістки, заперечення сексуального життя ("в радянському союзі сексу не було") та інші передумови, сформовані політикою СРСР, вилилися в гіперфіксацію мистецтва на тілі. Чи не найбільш полярно в українській літературі тіло представлено у творах Олеся Ульяненка: від тваринно-огидного до сексуально-привабливого.

Рефлексування національних ідей, актуалізація питань тілесності та повернення в публічний простір Олеся Ульяненка разом зумовлюють актуальність цієї розвідки. Попри велику кількість праць про теоричність письменника, науковці оминули увагою духовну та тілесну деградацію персонажів у романі "Серафима". Аналіз саме цих аспектів допомагає трактувати текст крізь призму епатажу й уникнути моральної оцінки твору, що й визначає новизну цієї розвідки, а її мета – простежити взаємозв'язок тілесної та духовної деградації героїв у романі Олеся Ульяненка "Серафима" та її втілення як ознаки епатажу.

Методи. Використано загальнонауковий метод дослідження, зокрема синтез та узагальнення. Також застосовано постколоніальну критику, поетологічний метод і метод рецептивної естетики.

Результати. У теоретичному підґрунті дослідження – праці Юрія Білодіда, Ірини Ігнатенко, Фелікса Штейнбука та інших, які дозволяють розглядати духовність, мораль і тілесність як взаємопов'язані категорії. Акцент зроблено на рецептивному підході до моральних норм, що змінюються залежно від суспільного контексту. Особливу увагу приділено зв'язку між сімейним вихованням та деградацією героїні, що дозволяє по-новому прочитати цей текст у контексті постколоніальної критики. У центрі розвідки – ідея, що деградація персонажів на рівні інтенцій, вчинків і тілесних трансформацій є художньо вмотивованою і спрямованою на епатування читача. У статті простежено, як епатаж у "Серафимі" працює не просто як провокація, а як спосіб відтворення духовної кризи та спроба критики традиційних моральних норм, особливо тих, що закріплені радянською спадщиною.

Висновки. Епатаж у романі виступає не самоціллю, а інструментом постколоніальної рефлексії. Запропоновано трактувати епатаж як спосіб художнього спротиву – проти буденності зла, стереотипного образу жінки, духовного спадку радянської епохи.

Ключові слова: постколоніалізм, епатаж, сучасна українська література, тілесність.

Вступ

"Ми живемо в соматичні часи", – зауважує в 1999 р. дослідник Марк Дженнер. Справедливе спостереження як на період зламу тисячоліть, який ознаменувався ревізіями усталених у мистецтві практик, зокрема і в українській літературі початку ХХІ ст. Тривала заборона на мистецьке самовираження, контроль інформаційної повістки, заперечення сексуального життя ("в радянському союзі сексу не було") та інші передумови, сформовані політикою СРСР, вилилися в гіперфіксацію мистецтва на тілесному. Здобуття незалежності цьому посприяло: зникли мистецькі обмеження та правила радянщини, почали розвиватися феміністичні студії, які оприявнювали все більше функцій жіночого тіла, окрім сакрально материнської. Вплинула навіть капіталізація суспільства, яка в різний спосіб перетворювала тіло на товар. Ще однією з причин такого гіперфокуса в українській літературі став розвиток постмодернізму: письменники почали загравати зі складними реаліями радянського й межового, з пострадянщиною життя, "демонструючи несмак, вульгарність, секс, садизм і насильство" (Андрухович, 2000). Ірина Кропивко зауважує, що для "зображення матеріально-тілесного низу" автори вдаються до карнавалізації (Кропивко, 2016, с. 99). Саме вона, за нашими спостереженнями, часто є частиною епатажного дискурсу, який вповні розкрився на межі ХХ–ХХІ ст.

Про те, що читачі звертають увагу на проблеми тілесності, свідчать видавничі портфелі українських видавців: вони не лише перекладають літературу, а й укладають контракти з українськими авторами на тексти, які виходять далеко за межі енциклопедій для підлітків. Зокрема, у 2019 р. з'являється книга Емілі Наґоскі "Як

бажає жінка. Правда про сексуальне здоров'я"; у 2020 р. друкується "Біблія вагіни" Джен Гантер; у 2022 р. видають "Давайте поговоримо про ваш останній секс. Оголіть тіло, щоб розкрити душу" Ён Кернер. Того ж року долучаються українські авторки, зокрема Ольга Карі з книжкою "Книга Хрестик, або Дуже кривава книжка" та Наталя Сіліна з виданням "Жіночі справи. Про гармонію гормонів, секс і контрацепцію"; у 2023 р. друкують розвідку Ірини Ігнатенко "Тіло, секс, шлюб. Історія інтимних стосунків в українських традиціях" (Ігнатенко, 2022). Попри те, що фокус зміщений у бік особливостей жіночого тіла, тенденція очевидна – у 2020-х табу на обговорення тілесності поступово втрачає вплив. Критика художньої літератури також тягнє до питань, пов'язаних із тілом. Зокрема українська феміністка та засновниця жіночого медіа "DIVOCHE.MEDIA" при обговоренні роману "Дзвінка" Ніни Кур'яти зауважила, що книга, хоч і про жіночий досвід, але він надто безтілесний, читачам "хочеться більше сміливості" від авторів (Павленко, 2023).

Утім не все зображення тілесного видається читачам сміливим, зокрема проза Олеся Ульяненка досі викликає щонайменше відразу, а щоби більше – пораду не читати його книжки, "якщо ви не мазохіст" (Чуприна, 2010). Останню характеристику Євгенія Чуприна виголосила ще 2010 року, схожі реакції текст викликав і у Світлани Самохіної, яка того ж 2010 року характеризує тексти Олеся Ульяненка як "симбіоз обраної, високохудожньої, майстерної літератури з відвертою чорнухою", проте все-таки зазначає, що відірватися від них неможливо (Самохіна, 2010). Після смерті письменника 2010 року інтерес читачів до його творів значно впав, аж ось з 2015 року деякі тексти почали друкувати посмертно,

© Король Лідія, 2025

а деякі нарешті розпочали свій шлях до читачів. Критики в цей період реагують на книжки вже стриманіше, зокрема Анастасія Євдокимова аналізує збірку "Яйця динозавра", зазначаючи, що Олесь Ульяненко в ній – "ліричний, іронічний, жорстокий, однак справедливий". Окрім того, критикина наголошує, що читачеві зразка 2016 року проза Олесь Ульяненко видається надто похмурою й не дуже цікавою, проте водночас передбачає хвилю ностальгії – "щойно ми нарешті повністю – чи хоч якось – відрефлексуємо ключові націєтворчі моменти", – яка може змусити людей перечитувати романи й оповідання автора (Євдокимова, 2016).

Олесь Ульяненко повертається в масовий простір у 2021 р., зокрема завдяки фільму "Ульяненко без цензури", який показали на Книжковому Арсеналі. І хоча романи письменника нині регулярно входять до приватних та інституційних підбірок важливих творів української літератури (Український ПЕН вніс "Сталінку" до 100 знакових творів українською мовою), тавро порнографа не полишає його персону. Зокрема, у 2023 р. на Читомо з'являється підбірка творів української літератури під заголовком "Обережно, розпуста! 7 українських книжок, які не схвалив би пан Роман", куди включили "Жінку його мрії" Олесь Ульяненко. Назва матеріалу, хоч і вжита іронічно, проте, спонукає нас шукати нові способи осмислення творів письменника, зокрема й кризь поетику епатажу, які б допомогли уникнути їх стереотипного сприйняття. Рефлексування національних ідей, актуалізація питань тілесності та повернення в публічний простір Олесь Ульяненко разом зумовлюють **актуальність** цієї розвідки.

Різноманіття трактувань творчості Олесь Ульяненко здебільшого містить морально-етичну оцінку його текстів, і, як наслідок, самого автора як особистості. Проте розгляд взаємозв'язку тілесного й духовного в тексті кризь призму явища епатажу може допомогти уникнути підходу "Комісії з питань захисту суспільної моралі".

Спадок Олесь Ульяненко нині не можна назвати недооціненим, проте на відміну від інших творів роман "Серафима" отримав меншу увагу науковців. Ольга Башкирова на матеріалі "Серафими" аналізувала "специфіку художньої репрезентації [...] постаті фатальної жінки", як ознаку трансформацій гендерної свідомості на початку XXI ст. (Башкирова, 2018b, с. 169). Дослідниця доходить висновку, що кризові тенденції в суспільстві зумовлюють "сумнів у раціональних силах людини й, очевидно, актуалізують уявлення про жіноче начало як втілення духовного, ірраціонального, що протистоїть чоловічому раціоналізму" (Башкирова, 2018b, с. 170). Окрім іншого, науковиця перша звернула увагу на жанрову особливість роману, зазначаючи, що "уривчаста, кліпова композиція відповідає естетичі творів неонуару" (Башкирова, 2018b, с. 173). Окрему розвідку Ольга Башкирова присвятила архетипам дитини в сучасній українській романістиці. Літературознавиця доходить висновку, що Серафима наділена явними ознаками дитини / гермафродита, а логіка розвитку її характеру "відповідає спостереженням Карла Юнга щодо негативного аспекту архетипу дитини", інфантилізм якої можна вбачити в образі покинутої дитини, яку неправильно зрозуміли, але яка має зухвалі претензії (Башкирова, 2018a, с. 24). Вчена зауважує, що "психічна деградація Серафими тотожна поверненню до стану дитини" (Башкирова, 2018a, с. 24).

Більш широко оцінила творчість Олесь Ульяненко Надія Тендітна (2009) у дисертації "Естетика смерті у прозі Є. Пашковського та О. Ульяненка". Дослідниця зробила фокус на психоаналітичне трактування творчості письменника й дійшла висновку, що він "заради

видовищності смерті використовує шоковую натуралістичну поетику, розвінчуючи психопатологічний індивідуалізм". Важливими є й інтерпретації Ольги Пуніної в роботі "Самітний геній. Олесь Ульяненко: літературний портрет" (2016), зокрема в релігійно-міфологічному ракурсі та кризь поетику експресіонізму. "Серафими" дослідниця відводить окремих нарис, де насамперед звертає увагу на ім'я головної персонажки, у якому закладено значення "вогненний янгол". На користь експресіоністичного трактування тексту свідчить етична проблематика авторів-експеріоністів, "аккумуляована О. Ульяненком у темі співіснування янгольського та демонічного в людині" (Пуніна, 2016, с. 198). Варто згадати Фелікса Штейнбука, який поставив собі за мету реабілітувати письменника й зняти з нього штамп "аморального типа, (не)натураліста і людиноненависницького цинічного порнографа, що заслужив лише на обструкцію та суспільний осуд" (Штейнбук, 2020, с. 6). У монографії "Під знаком Саваофа", або "там, де..." Ульяненко" (2020) науковець апробував власний тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів на 15 текстах автора. Аналізуючи "Серафиму", дослідник робить фокус на образі змії / гадюки, яка у психоаналізі має фалічно-вагінальний зміст, підкреслюючи бісексуальні потяги Серафими. Також він працює в антропологічній площині тексту, фокусуючись на підлітковому віці персонажки, у якому, як пише в романі Олесь Ульяненко, у дівчат "проявляється вся їхня зміїна сутність" (Ульяненко, 2007, с. 16).

Попри велику кількість праць про творчість Олесь Ульяненко, науковці оминули увагою духовну та тілесну деградацію персонажів у романі "Серафима", а саме ці аспекти можуть допомогти вийти на трактування тексту кризь призму епатажу, що й визначає **новизну** цієї розвідки. Окрім того, причини деградації головної героїні дослідники зазвичай розглядали як соціально або релігійно детерміновані, оминаючи увагою роль батьків, виховання яких може бути визначальним для категорії духовності.

Мета дослідження – простежити взаємозв'язок тілесної та духовної деградації героїв у романі Олесь Ульяненко "Серафима" та її втілення як ознаки епатажу.

Серед **завдань** розвідки – виокремити прийоми, які демонструють деградацію духовного та тілесного; уявити, як духовні зміни в романі детермінують тілесні; інкорпорувати тілесність у поетику епатажу.

Методи

Щоби віднайти в текстах зв'язок між духовністю і тілесністю, варто означити обидва поняття. Зокрема, філософ Юрій Білодід зазначає, що "до системи духовності відноситься все те, що визначає ставлення людини до навколишнього світу, до собі подібного" (Білодід, 2003, с. 27). Функція духовності, на думку науковця, – регулювати співжиття індивідів, яке реалізується "через внутрішні потреби взаємодіяти з іншим собі подібним на основі принципів, що є надбанням індивідуальної суб'єктивності" (Білодід, 2003, с. 27).

На трактування категорії духовності Юрій Білодід виходить через поняття "свідомість", підкреслюючи, що "свідомість формується через навчання, а духовність через виховання" (Білодід, 2003, с. 22). Проте спрямовує останню саме система ставлення людини до складників буття, зокрема до себе, і до іншого (Білодід, 2003, с. 99). Цю думку варто розширити й констатувати, що людські інтенції та їх втілення важать більше, ніж ставлення, яке можна зімітувати.

Юрій Білодід досліджує духовність, виокремлюючи її складники. Центральним стрижнем духовності він називає мораль, яка є "не простою підсистемою норм, а

діючим людським первенем, який спирається на нормативну суспільну базу, але до неї не зводиться" (Білодід, 2003, с. 140). Філософ зазначає, що мораль складається зі структурних підсистем, зокрема "толерантності, чуйності, коректності, лояльності, [...] співчуття" та інших (Білодід, 2003, с. 138). До категорії духовності входять також поняття добра та зла, які проявляються завдяки людській діяльності: "Добро реалізується через діяльність. Зло як антипод добра уособлює антигуманну аморальну сторону людської активності" (Білодід, 2003, с. 100). Добро та зло – поняття відносні, попри наявність об'єктивних критеріїв оцінювання, кожна людина застосовує їх, керуючись власними інтересами (Білодід, 2003, с. 100). Елементом духовності філософ вважає надію, яка є "спрямованістю духовності в майбутнє" та опорою людини в сучасному житті, а також любов – "індивідуальну взаємодію з елементами буття [...] такими, якими вони є в реальній дійсності [...] без скептичної оцінки" (Білодід, 2003, с. 100). Дослідник зазначає, що сповненість індивіда любов'ю до буття, може бути ознакою високого рівня її духовності (Білодід, 2003, с. 168).

Духовне тісно пов'язане з цінностями. Ольга Черненко наводить загальне визначення духовних цінностей – "ментальні, внутрішні утворення, що не мають матеріального вияву, стосуються внутрішнього світу людини й в українській лінгвокультурі дотичні до релігійного життя" (Черненко, 2021, с. 5). Важливо звернути увагу на останнє зауваження, адже релігія в українському суспільстві здавна відіграла велику роль, зокрема регулювала тілесні прояви людини, як-от чистоту тіла (обов'язкове очищення в Чистий четвер), секс та заборону на нього в певні дні, заборона входу до церкви жінці в період менструації, засудження абортів і відлучення за них від церкви – про це та багато інших проявів пише етнографіня Ірина Ігнатенко в роботі "Тіло, секс, шлюб. Історія інтимних стосунків в українських традиціях". В українській культурі виникло поняття традиційних цінностей, які ґрунтуються переважно на патріархальних засадах, де жінка виступає берегинею, мамою й відрізняється від чоловіка покірністю. Частина українського суспільства орієнтується на такі цінності, інша обирає більш сучасний шлях, де і чоловік, і жінка рівні в праві обирати свою роль, а отже, одне суспільство орієнтується на різні структурні підсистеми моралі. Тому, аналізуючи духовну деградацію, ми неминуче опиняємося в межах рецептивної естетики, адже для кожного реципієнта межа, де починається та сама деградація, різниться залежно від його рівня духовності. Поза тим варто згадати й про загальнолюдські цінності, порушення яких людство сприймає як злочин. Серед таких цінностей Ольга Черненко називає "право на життя, любов, сюди ж належить категорія добра, краси" та інші (Черненко, 2021, с. 5).

Отже, щоби віднайти у творі змалювання ознак духовної деградації, ми маємо звернути увагу на антидуховні прояви, які ставлять під сумнів панівні в суспільстві принципи моралі, та помисли й дії, які ідуть усупереч загальнолюдським цінностям.

Антидуховні прояви часто пов'язують з тілесними по-тягами: так у літературі закріпився сюжет, де антагоніст тягнеться до сексуальних контактів зі злом, як-от Ганнапанна в "Казці про калинову соплілку" Оксани Забужко. Та й загалом, у фольклорі міцно вкоріненим є образ потворного Іншого, який змінює маски й може виступати звабником/цею. Тому концептом тіла цікавляться науковці з різних галузей: від медицини та біології до історії й літературознавства, а отже, воно є міждисциплінарним

об'єктом. Утім, якщо в точних науках термін "тіло" має чітко окреслену дефініцію й виступає фізіологічним суб'єктом без двозначних трактувань, то осмислення тіла в гуманітаристиці набуває моральних, етичних, психологічних вимірів, породжуючи нові поняття, як-от "тілесність". Історик Рой Портер зазначає, що донедавна такого поняття, як "історія тіла", не існувало, зокрема через "укорінене приниження тілесного в західній культурі", яке панує ще від часів Платона (Портер, 2010, с. 273). У нарисі "Переосмислена історія тіла" він аналізує ряд праць про тіло, які демонструють, що дискурс змінюється й воно все більше стає об'єктом наукових зацікавлень. Проте нас цікавить його думка про тіла, які "одночасно є об'єктами для зовнішнього погляду, зверненими до навколишнього світу, і суб'єктивно невід'ємною складовою внутрішньої сутності людини" (Портер, 2010, с. 283). Як приклад він наводить працю Гейла Керна Пастера "Знімаючі тіло", де професор аналізує зображення певних аспектів тіла крізь призму гуморальності в п'єсах Шекспіра. Уявлення про те, що тіло складається з рідин зіграло важливу роль у розумінні жінок як "посудин, що протікають" – буквально, якщо йдеться про менструальний цикл, а в психологічному плані, коли вони без упину говорять у п'єсах.

Аналізуючи тлумачення поняття "тілесність", українські літературознавиці Юлія Макарець та Олеся Сулима підкреслюють, що науковці тлумачать його по-різному: від синоніма до поняття "тіло" і аж до знакового втілення культурних концепцій, які переживає людина (Макарець, & Сулима, 2016, с. 288). Зрештою вони доходять схожого з Роєм Портером висновку, що "тілесність – це сукупність внутрішнього та зовнішнього, їхній взаємозв'язок і взаємоперехід" (Макарець, & Сулима, 2016, с. 288). Важливим для дослідження є й розуміння тіла як семіотичного двоспрямованого знака – "з одного боку, воно є виразником внутрішнього стану особи, з іншого, – зовнішні характеристики тіла можуть впливати на внутрішній стан" (Макарець, & Сулима, 2016, с. 287).

Зрештою, очевидно, що "тіло літературного персонажа [...] – важливий носій інформації про нього ж" (Слоньовська, 2016, с. 47). Дослідниця Ольга Слоньовська зазначає, що підсвідомість надає нам маркери, за якими ми визначаємо, ким є людина перед нами, серед них: "конституція тіла, міміка, жести, краса чи потворність, дефекти органів чи дефекти мови" (Слоньовська, 2016, с. 47). Зауважимо, що це також джерело інформації про потенційний духовний рівень персонажа. Також важливу роль відіграє "родове походження, сімейний статус, пригнічена чи надмірна сексуальність, "криваві" магичні ритуали, пов'язані зі спробами забезпечити оптимальний простір для становлення й власної самодостатності" (Слоньовська, 2016, с. 47).

Зрештою, на зламі другого й третього тисячоліття тіло в тексті набуває центральної ролі. Кінознавиця Ірина Зубавіна проаналізувала кіно перехідного періоду й виділила три типи змалювання тіла, які справедливо працюють і для літератури. Перше – "тортуроване, стражденне тіло (колись – табуйоване, нині – сакральне), яке центрує фільми про Голодомор, [...] заручників застінків НКВС, бійців УПА" (Зубавіна, 2016, с. 26). Друге – "квазіісторичне тіло (постать козака тощо з відповідною предметовою атрибутикою) сприяє запровадженню "істернізації" проти советізації" (Зубавіна, 2016, с. 26). Проте в контексті дослідження нас цікавить саме третій тип – "оголене тіло" (у модальностях від беззахисного або безобразного до еротичного). Картини, породжені бунтівним лібідом (або неவிбагливі імітації невротичних наслідків довгого придушення проявів "основного

інстинкту"), у яких секс та еротика виплеснулись на полотно екрана з надмірною відвертістю" (Зубавіна, 2016, с. 27).

Враховуючи наведені трактування тіла та тілесності в гуманітаристиці, припускаємо, що в художньому творі можна простежити взаємозв'язок тілесних і духовних змін персонажів. Причому, чим глибша відбуватиметься деградація духовного, тим потворнішим буде ставати тілесне, – такий собі ефект Доріана Грея. Також припускаємо, що художнє змалювання духовної та тілесної деградації може бути ознакою епатажу, якщо під цим поняттям ми розуміємо "скандальну витівку, спробу приголомшити публіку незвичайною поведінкою, намагання викрити, дискредитувати буденне існування грубими, часто вульгарними засобами" (Ковалів, 2007, с. 336). Письменники доби незалежності часто використовують огидні на межі з інфернальними сцени злягання, навмисне бридко описують природні тілесні процеси, щоби шокувати-епатувати читача. Вони тонко відчують грань напруги в суспільстві й етапи домінування тих чи інших цінностей, тому вміло використовують це знання з різною метою: хтось завдяки скандалу хоче привернути до себе увагу, інші просто виконують роль літописців і фіксують людське буття, хай навіть в огидних його проявах, дехто використовує епатажні прийоми, щоби замаскувати глибшу суть власних спостережень і підважити окремі суспільні погляди. На підтвердження останньої думки наводимо висновок Фелікса Штейнбука, який зазначав, що епатаж – це спосіб "повернути норму до норми", а явищу цьому "притаманна своєрідна онтологічна глибина, репрезентована у формі плаского виміру" (Штейнбук, 2015, с. 37–41).

Отже, на матеріалі роману "Серафима" Олеся Ульяненка пропонуємо поглянути, чи впливає духовна деградація на тілесність персонажів та чи може цей взаємозв'язок бути ознакою епатажу.

Результати

Аналіз "Серафими" варто розпочати з категорії духовності, адже жоден із системи персонажів роману не відповідає її критеріям. Головна персонажка Серафима ще з дитинства не відчуває співчуття до людей. У шість років вона зустрічає клоуна Сергія, який хотів щиро допомогти дівчинці. Проте, коли його несправедливо звинувачують у педофільії і жорстоко б'ють, дівчина з насолодою спостерігає, як розлітається простором кров: "Серафима дивилася, як дрібні краплі крові злітають у повітря, розпилюються і сідають на подушки, і тут вона чітко зрозуміла: їй це подобається" (Ульяненко, 2007, с. 14). Людність часто трактують через ставлення людини до тварини. Серафима й тут проявляє свою натуру: їй не шкода пораненого папугу клоуна Коломбо Білі Гертри, а згодом, коли підросте, дівчина тестуватиме отруту на безпритульних тваринах. Антигуманність Серафима проявляє надалі й у 10 років, коли вона навчається замішувати отруту й зрештою труїть людей у басейні, а потім спить зі сторожем. Такий сюжетний хід епатує читача, адже той не очікує, що дитина в 10 років не просто вмітиме замішувати отруту, а й матиме інтенцію її використати. Щоби епатажно змалювати ранне сексуальне життя Серафими, автори не потрібно його навіть описувати, досить зазначити, що воно є, адже законодавство криміналізує сексуальні контакти з особами до 16 років (це вік сексуальної згоди); суспільна ж мораль справедливо демонізує педофільію й навіть у в'язницях, де відбувають покарання часто люди з викривленими моральними поглядами, до таких злочинців ставляться з особливим презирством.

З ознак духовності в Серафими є надія – жити на іншому яскравому березі міста, бажання кращого життя.

Однак ця надія зникає, коли дівчина отримує бажане, надалі вона живе холодним розрахунком. Ще одним елементом духовності, який не притаманний Серафимі, є любов у двох розрізах: до батьків і до чоловіків. Перших Серафима сприймає переважно через спогади про їхнє тваринне сексуальне життя, свідком якого не раз була дівчинка, других використовує для власної вигоди, зрештою посягаючи на загальнолюдську цінність права на життя. Ми бачимо, що Серафима перетворює тіло на товар: перший раз у підлітковому віці, коли готова віддатися за телефон Атасу, і надалі вимінює секс із чоловіками на користь для себе, зрештою вбиваючи кожного. Важливу роль у стосунках із чоловіками відіграє межа між інтенцією та дією персонажки, адже "лють", яку відчувала Серафима до чоловіка, якого прагнула вбити, з'являлася не спонтанно, а за деякий час до вбивства, а отже дівчина щоразу мала шанс зупинитися.

Цінність права на життя набуває ще більшого епатажного акценту в епізоді, коли персонажка позбавляє себе вагітності: жорстокий вибір способу дії стосовно власного тіла епатажно накладається на право плоду на життя, яке в традиційному суспільстві та релігії не піддається сумніву.

Згодом Серафима психологічно дитині й починає писати вірші "Банальні й прості. З граматичними помилками. Круглими школярськими буквами" (Ульяненко, 2007, с. 142). У фіналі роману вона стає неухважною, забуває речі, "зараз вона знову та шістнадцятилітня Серафима з мінімальним життєвим досвідом і розвитком чи не семирічної дитини" (Ульяненко, 2007, с. 225). Зрештою, саме неухважність згубить Серафиму, коли вона затримається на місці злочину. Крім того, якщо на початку твору у фантазіях Серафими секс видавався більш спокійним, то під кінець "у літаку з Афінів вона переглядала чорно-біле порно [...] потім мріяла, як її гвалтують – то разом, то по черзі – Чакос і доктор" (Ульяненко, 2007, с. 196).

Таке агресивне змалювання сексуального в купі з "оголенням" тілесного епатує читача протягом усього роману, наприклад, опис дня Серафими, де "змішалися зморщений батьківський зад між материними ногами, антрацитова кіптява, комбїжир, сеча братика" (Ульяненко, 2007, с. 10), зображення сексу дівчини зі Шпулею: "Вона залізла на нього, товкла, поки він не прокинувся, і заскакала так, що в бідолаги заклацала щелепа" (Ульяненко, 2007, с. 35), змалювання сексу її подруги Насті й Кості Атаса: "Настя сосала у Атаса, досить вправно, рухаючи головою, наче паралітичка" (Ульяненко, 2007, с. 27).

Поступова деградація персонажки на духовному рівні знаходила й тілесне відображення. У 15 років вона була "неймовірно приваблива й навіть по справжньому красива" (Ульяненко, 2007, с. 29). Усвідомила це Серафима, коли разом зі Шпулею перебралася до Києва й там на неї почали звертати увагу чоловіки, які мають владу й часто є частиною кримінального світу. Єдине, що видавало тілесну потворність Серафими – сталеві, ртутні очі. Фізична деградація яскраво проявляється, коли Серафима живе з патологоанатомом Север'яном. Із сексуальної жінки, вона перетворюється на ту, що "починає стоячи мочитися на килими, потім навалює велетенську купу лайна", і їсть із котом з однієї миски ставши на чотири (Ульяненко, 2007, с. 210). Таке відверте змалювання продуктів життєдіяльності епатує читача, а надто на контрасті з традиційним сприйняттям "жінки-окраси" чи "жінки-берегині". Крім того, коли Север'ян покидає дівчину, вона, наче героїня мелодраматичних фільмів, "Наливає кілька гран [...] Лягає на диван [...] чекає коли подіє отрута, щоби випити антидот" (Ульяненко,

2007, с. 218). У Серафими наростає потреба в адреналіні, тож тепер вона грається не лише з життям навколишніх, а й зі своїм.

Окрім опису деградації через інтенції та вчинки персонажки на сюжетному рівні, важливо зауважити, як автор увиразнює деградацію темпом тексту. На початку роману описи Серафими переважно довгі й плавні: "Вона увійшла в печаль свого дорослого життя, здавалося, завжди була поруч від самого народження, і тільки зараз якій треба було проявитися, і причина якась глупа: цибатий, подібний на підлітка, вурка-картяр з метушливими карими очима, кривим носом" (Ульяненко, 2007, с. 20). В останніх епізодах збільшується кількість коротких речень, які роблять текст динамічнішим і підсилюють божевілля дівчини: "Серафима неухажна, забуває куплені речі, забуває взяти решту на касі. У неї часто болить голова... Вона багато пише. Пише від руки, круглими школярськими каракулями. Вірші незграбні. А потім береться за словідь" (Ульяненко, 2007, с. 224).

Інші персонажі твору не є ні духовно вищими, ні візуально привабливішими за Серафиму. Першим чоловіком – сексуальним об'єктом – в житті героїні є місцевий злодій Костя Атас. Коли розпочалася його духовна деградація, читачу невідомо, проте у відправній точці хлопець одразу порушує норми моралі, продовжуючи жити кримінальним життям, у нього немає ні любові – лише секс із неповнолітніми, ні надії – адже зрештою він перетворюється зі злодія на сутенера. Візуальний тілесний компонент втілює духовне героя, автор змальовує його "з цупким волоссям, кривим носом, довгими мавпячими руками" (Ульяненко, 2007, с. 23). Надалі, у короткому епізоді ми спостерігаємо деградацію тіла – Атасу відрубують три пальці за шахрайство. Змалювання сексуального життя чоловіка загалом не є чимось епатажним, поки в тексті не з'являються сцени агресивного сексу з неповнолітніми, адже автор викриває таким чином порушення суспільної моралі, яка насамперед втілена в законодавстві.

Одним із чоловіків Серафими був і майор Реус. У відправній точці він не є духовною людиною, не відчуває любові, не має надій, проте його вчинки не суперечать загальнолюдським цінностям. Деградація персонажа відбувається, коли той пристає на бік Серафими й перетинає межу, відбираючи право на життя: разом із Серафимою він тестує отрути на тваринах і бомжах, а згодом убиває свого колегу Калениченка. Від початку появи в сюжеті тіло Реуса не є канонічно красивим, він "широкими зеленими вельветовими штанинами з золотавим відливом прикривав свої важкі слонячі ноги" та мав "широке лице з переламаним носом" і понівечене вухо (Ульяненко, 2007, с. 50). Його духовна деградація в останніх епізодах роману закріплюється тілесним вираженням: "Маска із шрамів, рубців, опіків. Дві щілини очей, залитих сивухою" з ошпарками замість рук (Ульяненко, 2007, с. 226).

На противагу Серафимі, Атасу й Реусу варто описати Хруста, який, звісно, не є високодуховним персонажем, адже належить до кримінального світу й наносить людям тілесні ушкодження, наприклад, розчавив геніталії коханцю дружини. Але оскільки мораль детермінована суспільними настроями, можна сказати, що Хруст і не порушує цінностей свого світу: поважає тих, хто поруч, і карає тих, хто переходить дорогу. Саме тому його візуальне втілення не має негативних конотацій, а представлена динаміка розвитку персонажа не містить ознак тілесної деградації: "Сильний чоловік: впалі очі, широкі скули, сиве волосся, і втома, що вже тінню налазила на його чоло" (Ульяненко, 2007, с. 99), або "Сиве волосся і

засмагле обличчя. Такий він їй нагадував героїв її дитячих вестернів" (Ульяненко, 2007, с. 109).

Причини деградації чоловіків Серафими не мають у тексті інших детермінант, окрім як ситуація, що склалася в суспільстві на межі 90-х років. Проте категорія духовності дозволяє розібратися в першопричинах деградації самої Серафими, на які дослідники не звернули увагу. На початку тексту здається, що весь світ проти головної героїні: вона живе з батьками в маленькій квартирі і марить про інший, яскравий берег міста. Згодом автор відводить увагу від соціального чинника до містично-релігійного, коли мама Серафими розповідає про її загибель у семирічному віці. Зрештою дівчинка оживає, проте відтоді спить із розплющеними очима. На користь цього чинника працює й вибір імені героїні, яке означає янгольський чин. Проте, як би не хотілося переказати відповідальність за деградацію на суспільство чи Бога, кінець роману розкриває більш прозаїчні причини – батьківський вплив, виховання, через яке формується духовність. У десятирічному віці Серафима мала сексуальний контакт зі сторожем, а потім убила його. Коли батьки про це дізналися, забрали в нього цінні речі, і з контексту можемо виснувати, розробили схему для пограбувань: "І так пішло. Пішло добре" (Ульяненко, 2007, с. 228). Отже, модель дії "секс – отрута – пограбування" з'явилася в дівчинки ще в дитинстві за ініціативи батьків. Таким чином автор в епатажний спосіб підважує так звані традиційні цінності й підкреслює, що зло не є чимось рідкісним чи недосяжним, воно "сидить в сусідній кімнаті, з ніжними руками, чистими очима" (Ульяненко, 2007, с. 174) у кожного з нас і в кожному з нас.

Дискусія і висновки

У літературних текстах духовне може існувати в тісному взаємозв'язку з тілесним, зокрема зміни в тілі часто детерміновані внутрішнім розвитком героя: як у кращій бік, так і в гіршій. Тілесну деградацію автор може використовувати як засіб творення епатажу, насамперед у пласкому вимірі, в огидний спосіб демонструючи тіло та продукти його життєдіяльності, а також демонструючи онтологічну глибину, де за таким зображенням криється намір в скандальний спосіб викрити буденність. Духовна деградація епатує читачів не менше за тілесну, адже часто сюжетні прийоми письменників ідуть у розріз із нормами моралі, які панують у суспільстві сучасників, зокрема порушення недоторканності дитячого тіла чи відібране з особливою насолодою життя.

Огидна трагічна буденність – нитка, яка тягнеться крізь усі твори Олеся Ульяненка. Автор докладно пише про складний період 1990-х – 2000-х, коли Україна тільки почала шукати вектор власного розвитку й була на роздоріжжі – подалі від Москви чи з нею. Інтерв'ю самого письменника та його романи, як-от "Знак Саваофа", що повняються епатажною поетикою, недвозначно говорять про його відразу до проросійського шляху. Зокрема, аналізуючи життя головної персонажки в "Серафимі", ми дійшли висновку, що батьки / родина, які зазвичай є стовпами традиційних цінностей, які взяла на озброєння імперія, у романі уособлюють абсолютно протилежні до цінностей речі – експлуатацію, злочини, абсолютну відсутність любові. Батьки Серафими, очевидно, народилися й виростили в СРСР, і все "духовне", надбане там, перенесли з собою в межовий період після відновлення незалежності України. Взаємозв'язок між злочинцями-батьками й радянською дійсністю, яка їх породила, очевидний, отже вбачаємо потенціал у трактуванні епатажу як неодмінної частини постколониального дискурсу.

Джерела фінансування. Фінансування забезпечено Київським національним університетом імені Тараса Шевченка.

Список використаних джерел

- Андрухович, Ю. (2000). *Повернення літератури?* Бібліотека І. <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm>
- Башкирова, О.М. (2018а). Архетип дитини в гендерних художніх моделях дійсності сучасної української романістики. *Львівський філологічний часопис*, 3(1), 20–25.
- Башкирова, О. (2018б). Постаць фатальної жінки в сучасній українській романістиці. *Султанівські читання*, 7, 167–178.
- Білодід, Ю. (2003). *Духовність: сутність, структура, функції*. Редакційно-видавничий відділ ІПСТ.
- Свєдкімова, А. (2016). *Колі розмір не має значення*. Читомо. <https://archive.chytomo.com/uncategorized/koli-rozmir-ne-maye-znachennya>
- Зубавіна, І. (2016). Семіозис тіла в українському кінематографі періоду постзалежності. У К. Якубовська-Кравчик, П. Олеховська, С. Романюк, М. Замбжицька, (Ред.), *Тіло та ідентичність в українській культурі, мистецтві, літературі, мові* (с. 24–38). https://www.academia.edu/41559296/Cia%C5%82o_i_tozsamoso%C5%9B%C4%87_w_ukrai%C5%84skiej_kulturze_sztuce_literaturze_j%C4%99zyku
- Ігнатенко, І. (2023). *Тіло, секс, шлюб. Історія інтимних стосунків в українських традиціях*. Віхола.
- Ковалів, Ю. (2007). *Літературознавча енциклопедія*. У 2 т. (Т. 2). ВЦ "Академія".
- Кропивко, І. (2016). Форми репрезентації та способи осмислення матеріально-тілесного низу постмодерністської літератури (на матеріалі текстів Ю. Винничука та М. Гретковської). *Наукові праці. Філологія. Літературознавство*, 271(259).
- Макарець, Ю., & Суліма, О. (2016). Маркери інакшості як складник тілесності у творчому дискурсі Оксани Забужко. У К. Якубовська-Кравчик, П. Олеховська, С. Романюк, М. Замбжицька, (Ред.), *Тіло та ідентичність в українській культурі, мистецтві, літературі, мові* (с. 287–297). https://www.academia.edu/41559296/Cia%C5%82o_i_tozsamoso%C5%9B%C4%87_w_ukrai%C5%84skiej_kulturze_sztuce_literaturze_j%C4%99zyku
- Павленко, О. (2023). *Цікаво, що коли я прочитала цей кусок відгуку у Тані (відгук не її, але її ще буде), зрозуміла, чому мені...* Telegram. <https://t.me/okbookclub>
- Портер, Р. (2010). Переосмислена історія тіла. У П. Берк (Ред.), *Нові підходи до історіописання* (с. 273–295). Ніка-Центр
- Пуніна, О. (2016). *Самітний геній. Олесь Ульяненко: літературний портрет*. Академія.
- Самохіна, С. (2010). *Олесь Ульяненко. "Серафима"*. <http://avtura.com.ua/review/128/>
- Слоньовська, О. (2016). Тілесність літературних персонажів, як важливий елемент голограми міфологічного змісту (на матеріалі прози української діаспори 20–50-х років). У К. Якубовська-Кравчик, П. Олеховська, С. Романюк, М. Замбжицька, (Ред.), *Тіло та ідентичність в українській культурі, мистецтві, літературі, мові* (с. 47–65). https://www.academia.edu/41559296/Cia%C5%82o_i_tozsamoso%C5%9B%C4%87_w_ukrai%C5%84skiej_kulturze_sztuce_literaturze_j%C4%99zyku
- Тендітна, Н. (2009). *Естетика смерті у прозі Є. Пашковського та О. Ульяненка* [Неопубл. дис. канд. філол. наук]. Кіровоград. пед. ун-т.
- Ульяненко, О. (2007). *Серафима*. Нора Друк.
- Чуприна, Є. (2010). *Олесь Ульяненко "Серафима": не читайте, якщо ви не мазохіст*. [avtura.com.ua: Сучасна українська книгосфера. http://avtura.com.ua/review/127/](http://avtura.com.ua/review/127/)
- Черненко, О. (2021). *Концептополе духовні цінності в ідіостилі Віктора Бойка* [Дис. д-ра філософії]. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/9534>
- Штейнбук, Ф. (2015). Епатажна онтологія в літературних текстах. *Слово і час*, 5, 36–42. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sich_2015_5_8
- Штейнбук, Ф. (2020). *Під "Знаком Саваофа", або "Там, де..." Ульяненко*. Видавничий дім Дмитра Бурахо.

References

- Andruchovych, Yu. (2000). *The return of literature?* Library of I [in Ukrainian]. <https://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm>

Lidiia KOROL, PhD Student
ORCID ID: 0000-0002-2044-1546
e-mail: l.korol.asp@kubg.edu.ua

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, Ukraine

"EVIL WITH GENTLE HANDS AND PURE EYES": THE POETICS OF OUTRAGE IN THE NOVEL "SERAFIMA" BY OLES ULIANENKO

Background. At the turn of the millennium, somatic issues became highly relevant in the post-Soviet space. The prolonged prohibition of artistic self-expression, the control of the informational agenda, the denial of sexual life ("there was no sex in the Soviet Union"), and other prerequisites formed by the USSR's policies resulted in an artistic hyperfixation on the body. Perhaps most polarizing in Ukrainian literature is the representation of the body in the works of Oles Uliianenko: ranging from animalistic-repulsive to sexually attractive.

The reflection on national ideas, the actualization of bodily issues, and the return of Oles Uliianenko to the public space together determine the relevance of this study. Despite the large number of works dedicated to the writer's oeuvre, scholars have largely overlooked the spiritual and bodily

Bilodid, Yu. (2003). *Spirituality: Essence, structure, functions*. Editorial and Publishing Department of the Institute of the Ukrainian State Pedagogical University [in Ukrainian].

Bashkyrova, O.M. (2018a). The Archetype of the Child in Gendered Artistic Models of Reality in Contemporary Ukrainian Novels. *Lviv Philological Journal*, 3(1), 20–25.

Bashkyrova, O. (2018b). The Figure of the Femme Fatale in Contemporary Ukrainian Novels. *Sultaniv Readings*, 7, 167–178.

Chernenko, O. (2021). *Conceptopoles of spiritual values in the idiostyle of Viktor Boyko* [Master's Thesis], H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University [in Ukrainian]. <https://dspace.hnpu.edu.ua/handle/123456789/9534>

Chupryna, E. (2010). Oles Ulyanenko "Seraphyma": Do not read if you are not a masochist. [avtura.com.ua: Modern Ukrainian bookosphere \[in Ukrainian\]. http://avtura.com.ua/review/127/](http://avtura.com.ua/review/127/)

Ignatenko, I. (2023). *Body, sex, marriage: History of intimate relations in Ukrainian traditions*. Vikhola [in Ukrainian].

Kovaliv, Yu. (2007). *Literary Encyclopedia*. In 2 cols (V. 2). Academic Center "Academy" [in Ukrainian].

Kropyvko, I. (2016). Forms of representation and ways of understanding the material-corporeal base of postmodern literature (based on the texts of Yu. Vynnychuk and M. Gretkovska). *Scientific works. Philology. Literary Studies*, 271(259) [in Ukrainian].

Makarets, Y.S., & Sulyma, O.P. (2016). Markers of otherness as a component of corporeality in the creative discourse of Oksana Zabuzhko. In K. Jakubowska-Krawczyk, P. Olechowska, S. Romaniuk, M. Zambrzycka (Eds.), *Body and Identity in Ukrainian Culture, Art, Literature, and Language* (pp. 287–297) [in Ukrainian]. https://www.academia.edu/41559296/Cia%C5%82o_i_tozsamoso%C5%9B%C4%87_w_ukrai%C5%84skiej_kulturze_sztuce_literaturze_j%C4%99zyku

Pavlenko, O. (2023). *Interestingly, when I read this piece of feedback from Tanya (not hers, but there will be one), I understood why I...* Telegram [in Ukrainian]. <https://t.me/okbookclub>

Porter, R. (2010). Reinterpreted History of the Body. In P. Burke (Ed.), *New Approaches to Historiography* (pp. 273–295). Nika-Center [in Ukrainian].

Punina, O. (2016). *Solitary genius. Oles Ulyanenko: Literary portrait*. Academy [in Ukrainian].

Samokhina, S. (2010). *Oles Ulyanenko. "Seraphyma"* [in Ukrainian]. <http://avtura.com.ua/review/128/>

Slonivska, O. (2016). The Physicality of Literary Characters as an Important Element of the Hologram of Mythological Content (Based on the Prose of the Ukrainian Diaspora of the 1920s–1950s). In K. Jakubowska-Krawczyk, P. Olechowska, S. Romaniuk, M. Zambrzycka (Eds.), *Body and Identity in Ukrainian Culture, Art, Literature, and Language* (pp. 47–65) [in Ukrainian]. https://www.academia.edu/41559296/Cia%C5%82o_i_tozsamoso%C5%9B%C4%87_w_ukrai%C5%84skiej_kulturze_sztuce_literaturze_j%C4%99zyku

Steinbuk, F. (2015). Outrageous Ontology in Literary Texts. *Word and Time*, 5, 36–42 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sich_2015_5_8

Steinbuk, F. (2020). *Under the "Sign of Sabaoth", or, "Where..." Ulyanenko*. Dmytro Buraho's Publishing House [in Ukrainian].

Tenditna, N. (2009). *Aesthetics of death in the prose of E. Pashkovsky and O. Ulyanenko* [Unpublished Master's Thesis]. Kirovograd State Pedagogical University [in Ukrainian].

Ulyanenko, O. (2007). *Seraphyma*. Nora Druk [in Ukrainian].

Yevdokimova, A. (2016). *When size does not matter*. Chytomo [in Ukrainian]. <https://archive.chytomo.com/uncategorized/koli-rozmir-ne-maye-znachennya>

Zubavina, I. (2016). Semiosis of the Body in Ukrainian Cinema of the Post-Independence Period. In K. Jakubowska-Krawczyk, P. Olechowska, S. Romaniuk, M. Zambrzycka (Eds.), *Body and Identity in Ukrainian Culture, Art, Literature, and Language* (pp. 24–38) [in Ukrainian]. https://www.academia.edu/41559296/Cia%C5%82o_i_tozsamoso%C5%9B%C4%87_w_ukrai%C5%84skiej_kulturze_sztuce_literaturze_j%C4%99zyku

Отримано редакцією журналу/ Received: 11.06.25
Прорецензовано/ Revised: 28.06.25
Схвалено до друку/ Accepted: 30.09.25

degradation of the characters in the novel "Serafima". Analyzing precisely these aspects allows one to interpret the text through the lens of outrage aesthetics and avoid moral judgment of the work – this defines the novelty of the study. Its aim is to trace the interrelation of bodily and spiritual degradation of the characters in Oles Uliianenko's "Serafima" and its realization as a marker of outrage aesthetics.

M e t h o d s . *The general scientific method of research was used, in particular synthesis and generalization. Also applied were poetic analysis and the method of receptive aesthetics.*

R e s u l t s . *The theoretical foundation of the study includes works by Yuri Bilodid, Iryna Ilnatenko, Felix Shteinbuk, and others, which allow for the consideration of spirituality, morality, and corporeality as interconnected categories. The emphasis is placed on a receptive approach to moral norms, which change depending on the social context. Particular attention is given to the connection between family upbringing and the heroine's degradation, which enables a new reading of the text in the context of postcolonial criticism. At the center of the study is the idea that the degradation of the characters on the level of intentions, actions, and bodily transformations is artistically motivated and aimed at shocking the reader. The article traces how outrage in "Serafima" functions not merely as provocation, but as a means of representing spiritual crisis and an attempt to critique traditional moral norms, especially those entrenched by the Soviet legacy.*

C o n c l u s i o n s . *Outrage in the novel serves not as an end in itself, but as a tool of postcolonial reflection. It is proposed to interpret outrage as a form of artistic resistance – against the banality of evil, the stereotypical image of women, and the spiritual heritage of the Soviet era.*

K e y w o r d s : *postcolonialism, outrage aesthetics, contemporary Ukrainian literature, corporeality.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.